

Sarsilah Ngaran Patempatan Di Tatar Sunda

Oleh: Dede Kosasih*

*Oléh-oléh Priangan dilingkung gunung
Majalaya, Soréang, Banjaran Bandung.....*

Sempalan lagu "Borondong Garing" di luhur téh ngandung déskripsi sawatara ngaran tempat nu aya di Tatar Sunda. Demi nataan ngaran-ngaran tempat téh ilaharna sok disebut toponimi. Nurutkeun kajian *folklore*, toponimi téh bagian tina élmu onomastika (*onomastics*), anu ulikanana ngawengku di antarana baé: méré ngaran jalan, ngaran atawa jujuluk jalma, ngaran kadaharan, ngaran bubuahan kaasup asal-usul (legénda) ngaran hiji tempat dumasar kana 'sajarah' ngajanggélékna.

Nataan ngaran tempat tangtu bakal loba rambat kamaléna lantaran ngajuju ngaran tempat mah teu cumpon ku nyawang ngan tina hiji aspék baé. Nya sawadina kudu dijujut deuih rupa-rupa informasi nu nyampak disatukangeun kaayaan éta tempat. Kumaha pakuat-pakaitna antara ngaran tempat jeung éta informasi? Ilustrasi di handap saeutikna baris méré gambaran anu écés.

Upamana, mun ti Subang rék ka Bandungkeun urang tangtu bakal ngaliwatan *Tanjakan Émén*. Éta tempat téh pernahna di kebon entéh, méméh gerbang Tangkuban Parahu. Mun dititinan éta ngaran tempat téh ngandung sababaraha informasi. *Kahiji*, pangna disebutkeun Tanjakan Émén nurutkeun *setting fisik* (géomorfologis atawa kontur permukaan bumi) lantaran éta jalan téh nanjak (nanjeur). Kadua, di éta tanjakan téh nurutkeun *setting sosial*, cék sakaol mah (kira-kira taun 70-an) kungsi aya kajadian nu matak geunjeung. Di éta tempat, kungsi aya supir ompréngan Bandung-Subang cilaka, ngan duka alatan tabrakan duka tigebrus, nepi ka maotna. Ngaranna Émén. Ari cék mitos (*setting kultural*), lamun nu rék ngaliwat ka éta tempat kudu ngalungkeun roko ngarah salamet.

Kasus-kasus modél kitu téh bisa baé kapanggih di unggal tempat. Tina rupa-rupa informasi nu diébréhkeun dina ilustrasi téh tétéla ngaran tempat téh ngurung kana aspék-aspék *fisikal*, *sosial* jeung *kultural* ngeunaan éta tempat.

Mun dijujut, di urang (Tatar Sunda) teu saeutik ngaran tempat nu diasosiasikeun jeung rupa-rupa talajak alam (*setting fisik*) nu pernah aya. Aya sababaraha pola nu maneuh raket jeung asosiasi, biasana ku cara matalikeun ngaran tempat jeung talajak alam téa. Éta pola téh bisa dicirian ku: *kahiji*, *pola linier* nyaéta ngaran tempat sacara langsung diadaptasi tina talajak alam. Demi talajak alam téh bisa ngawengku aspék *hidrologis*, aspék *morfogéologis* (kontur permukaan taneuh) jeung aspék *biologis*. Ari nu dimaksud pola nu *kadua* nyaéta ngaran tempat nu dicokot tina dua atawa leuwih boh talajak alam boh aspék sosiokultural dibarungkeun jadi hiji ngaran (konsép).

Ngaran patempatan nu ngindung kana aspék hidrologis di urang mah teu wudu beungharna. Mun cek istilah Karl A. Wittfogel (urang Jerman) mah urang Sunda téh kakolomkeun kana *hydrolic society*, masarakat nu teu leupas tina cai. Ari kituna mah geus pada-pada maphum yén tanah Sunda téh cenah kawentar daérah nu subur ma'mur. Ari salasihiji ciri suburna taneuh téh nyaéta ku cur-corna cai. Ceuk nu resep heureuy téa mah cenah diciptakeunana Tatar Sunda ku Gusti Alloh téh ngadamelna ogé bari "marahmay, tur imut ngagelenyu".

Geura urang guar, aspek hidrologis nu patali jeung pola *linier*, ngaran *Andir* upamana. Éta kecap téh seuhseuhanana mah kalawan torojogan diadaptasi tina talajak alam aspék hidrologis, anu saharti jeung huluwotan (*springs*), *séké* atawa *cinyusu*. Disawang tina jihat sajarah, munasabah Andir (lebah Bandara Husen Sastranegara) téh baheulana teu bina ti sumur. Ku lantaran éta tempat téh subur ku cai, Andir téh harita jadi tempat anu kagiridig. Jadi tempat

pangimpungan jalma-jalma nu lumampah jauh boh nu badarat boh nu tumpak kuda pikeun ngaso jeung ngaleungitkeun hanaang. Lila-lila mah éta tempat téh jadi ramé, jadi pangjugjugan ti mana-mana. Nilik kana talajak alam nu aya di tatar Sunda, bawirasa mun di unggal tempat aya lembur nu dingaranan Andir. Di éta tempat bakal manggihan kalawan langsung aspék hidrologis anu disebut *cinyusu*, *séké* nu pernahna di suku gunung atawa laming. Conto pola *linier* nu pakait jeung aspek hidrologis séjénna upamana ngaran: *Empang*, *Parigi*, *Dano*, *Bendungan*, *Léngkong*, *Parung*, *Dermaga*, jsté.

Ari pola nu *kadua*, lantaran gabungan téa tina dua aspek atawa leuwih (aspek hidrologis jeung aspék séjén kaasup rupaning istilah) di antarana: *ci(cai)*: Ci-malaka; *séké*: Sékéloa; *leuwi*: Leuwidaun; *curug*: Curugsigay; *bantar*: Bantarmara; *muara*: Muararajeun; *balong*: Balonggedé; *sawah*: Sawahkurung; *parakan*: Parakansaat; *situ*: Situaksan; *émpang*: Émpangsari; *solokan*: Solokanjeruk; *kali*: Kalipucang; *karang*: Karangnini; *ranca/rawa*: Rancapurut, Rawa-badak; *sagara*: Sagaraanakan; *sumur*: Sumurbarang; *talaga*: Talagawarna; *tambak*: Tambaksari; *lebak*: Lebaksiuh; *parigi*: Parigimulya jrrd.

Tah lebah akumulasi tina ngaran-ngaran tempat di Tatar Sunda nu ditataan di luhur, bawirasa mun diproséntasekeun téh tangtu bakal didominasi ku ngaran nu dimimitian ku kecap *ci*. Naon sababna? Perlu aya panalungtikan nu leuwih jero.

Lian ti aspék hidrologis, ngaran tempat téh sok dipatalikeun ogé jeung aspék morfogeologis (dumasar kana kontur permukaan bumi) deuih. Ari pola *linier* nu patali jeung aspek morfogeologis di antarana: *Punclut/Penclut*, *Legok*, *Tegal*, *Talun*; *Genténg* jsté. Sedengkeun pola nu ngindung ka nu kadua *Lemah Neundeut*, upamana. Éta ngaran téh diadaptasi tina kaayaan lemah (taneuh) anu neundeut akibat ayana rohang di jero taneuh anu kosong (téktunik) nu ahirna ngareunteutkeun struktur taneuh. Conto-conto séjénna ngaran tempat nu diadaptasi tina aspék morfogeologis nu ngindung kana pola nu kadua, upamana baé: tina kecap *tegal* jadi ngaran Tegalkalong; *kebon*: Kebonjukut; *cadas*: Cadasngampar; *pasir*: Pasirjati; *batu*: Baturéok; *guha*: Guhapawon; *legok*: Legokhuni; *bojong*: Bojongmérón; *ujung*: Ujungkulon; *geger*: Gegerkalong; *tanjung*: Tanjungsari; *pulo*: Pulomajeti, jrrd.

Kasus nu spésifik, deskripsi ngaran tempat nu patali jeung aspék morfogeologis bakal leubeut kapanggih di daérah pakidulan Tatar Sunda nu manjang ka tebéh wétan. Éta tempat téh mangrupa kawasan pagunungan anu katelah *Southern Mountains*, nu nuduhkeun hiji daérah pagunungan (*non vulkanik*). Tina kontur taneuh modél kitu munasabah mun di éta tempat loba nu dicokot tina talajak alam. Kota Tasikmalaya, apan salah sahiji cirina loba ngaran tempat nu maké ngaran gunung, nepi ka sohor ku jujuluk *the ten thousand hill of Tasikmalaya*. Kesan pernah ayana talajak alam modél kitu téh bisa diidentifikasi ngaliwatan ngaran tempat nu maké kecap *gunung*. Upamana bagian wilayah kota nu dibéré ngaran: *Gunung sabeulah*, *Gunung lipung*, *Gunungroay*, *Gunung sari*, *Gunung gadog*, *Gunung pereng*, *Gunung awi*, *Gunung jambé*, *Gunung putat*, *Gunung Ki-Cau*, *Gunung Pongpok* jrrd.

Sedengkeun aspek *biologis* sok dipatalikeun jeung lingkungan alam (sistem ékologis) nu aya di sabudeureunnana. Ngaran tempat biasana dicirian atawa ngarujuk kana aspek flora jeung fauna. Upamana flora, nyaéta tangkal nu aya atawa nu hirup di éta tempat. Geura urang pedar nu patali jeung pola *linier* dina aspek biologis. Upamana ngaran Kosambi. Mungkin baé éta tempat téh harita mah can boga ngaran. Pikeun kapentingan nuduhkeun éta tempat, kabeneran deuih di dinya téh aya tangkal kosambi nya tuluy ditarelah baé ngaran Kosambi, malah nepi ka ayeuna. Di tatar Sunda bawirasa asa loba pisan ngaran tempat nu maké ngaran tutuwuhan/tangkal tina pola *linier*. Geura urang tataan ngaran-ngaranna, saperti: *Garut*, *Bayongbong*, *Sentul*, *Kosar*, *Katapang*, *Dangdeur*, *Calingcing*, *Dukuh*, *Rambutan*, *Balingbing*, *Cangkuang*, *Baros*, *Loa*, *Menteng*, *Bintaro*, *Bencoy*, *Jati*, *Paséh*, *Kopo*, *Kirisik*, *Haramay*, *Petir*, *Kawista*, *Kroya*, *Gorda(h)*, *Gempol*, *Gandasoli*, *Gambir*, *Gadog*, *Jamblang*, *Jambu*, *Jampang*, *Darangdan*, *Bugel*, *Bihbul*, *Gombong*, jrrd.

Demi pola nu kadua, nya eta *Haurkonéng*, *Haur Pancuh*, *Haur Pugur*, *Buahdua*, *Warudoyong*, *Kalapanunggal*, *Kasomalang*, *Kiaracandong*, *Gintunglempeng*, *Jatitujuh*, *Kawungluwuk*, *Paku haji*, *Kadungora*, *Rengasdengklok*, jrrd. Kaasup ngaran tempat séjénna, *Dungusmaung* (dungus atawa rungkun; maung), *Leuweungtiis* (leuweung; tiis (aspék klimatologis)), *Pengkolan Asem*, *Warung Togé*, *Leuwilaisah*, jrrd.

Kumaha ari ngaran tempat nu dicokot tina aspék sosial? Ngaran *Banceuy* (lebah alun-alun Bandung beulah kalér) upamana. Banceuy téh sacara étimologis ngabogaan harti kompléks kuda, kaasup istal jeung nu ngurusna. Ieu patempatan téh gelarna sabada aya jalan raya pos (Grote Postweg) nu ngembat ti Anyer ka Panarukan téa. Ieu Banceuy téh sok dipaké tempat pangreureuhan atawa bagantina kuda pikeun kapentingan transportasi jeung kaperluan pos (pasuratan) harita. Mun aya surat atawa barang ti Batawi kudu dianteurkeun ka Semarang, nya tangtu baé moal kuateun mun kudu meleter kuda hiji nepi ka Semarang. Munasabah pisan upama ngaran Banceuy téh aya méh di tempat (kota) nu kaliwatan ku éta jalan.

Conto séjén, *Balubur*. Apan éta ogé teu leupas tina aspék sosial jaman pangawulaan. Harita balubur téh ngaran tempat aya dina kakawasaan bupati (boga hak istimewa). Mun cara ayeuna mah meureun sarua jeung kompléks perumahan pejabat (para ménak) kabupatén. Conto séjénna nu patali jaman pangawulaan: *Patrol, Karéés, Régol, Pamager sari, Pungkur* jsté. Atuh ngaran-ngaran nu maké kecap *kekebonan* luyu jeung tangkal nu dipelakna (lelewek Bandung), upamana: Kebon Kalapa, Kebon Jukut, Kebon Kawung jrrd. éta ogé teu leupas tina aspék sosial harita. Kebon kopi di Ciaruteun (Bogor), apan teu leupas tina *setting* sosial malah kaasup *setting kultural*, nyaéta tempat dkapanggihna prasasti batutulis Kebon Kopi. Éta tempat téh ngait kana jaman 'tanam paksa' *Culturstelsel* nu ngawajibkeun masarakatna marelak kopi. Harita leuweung dibabad pikeun dijadikeun kebon kopi. Nepi ka ayeuna éta tempat téh nelah kampung Kebon kopi. Titinggal *cultur stelsel* téh, nu abadi nepi ka kiwari sok dikarawihkeun, cenah:

*Dengkleung déngdék, buah kopi rarangeuyan
Ingkeun anu déwék ulah pati diheureuyan.*

Ari ngababad leuweung pikeun kapentingan pitempateun ilaharna sok disebut *ngababakan*. Mun rék ngababakan tara leupas sistem kapercayaan masarakatna ngeunaan hadé-goréngna hiji tempat. Tina sistem pangaweruh masarakatna kana panataan patempatan nya lahir istilah-istilah topografi saperti: *galudra ngupuk, pancuran emas, satria lalaku, kancan nangkub* jsté. Tah lembur meunang muka anyar téh sok ditarelah wé kampung *babakan*.

Di Bandung gé apan sakitu ngaleuyana ngaran tempat nu maké kecap *babakan*, saperti *Babakan Surabaya, Babakan Ciamis, Babakan Sumedang, Babakan Ciparay* jsté. Éta ngaran-ngaran tempat téh raket pisan patalina jeung talajak sosial waktu ngadegkeun éta tempat. Babakan Surabaya upamana, dalit pisan jeung talajak sosial, ku kajadian dipindahkeunana instalasi militér, pabrik senjata/mesiu nu sok disebut *Artillerie Constructie Winkel* (ACW) ti Ngawi jeung Surabaya ka lelewek Kiaracandong. Ayeuna mah éta pabrik senjata téh katelah PINDAD. Ti dinya loba pagawé ACW (urang Surabaya jeung Ngawi) nu pindah ngaradon "bedol désa" ka Tatar Sunda. Cék Haryoto Kunto, nya ti harita aya kacapangan dina wangun sisindiran keur ngeuhgeuykeun urang Jawa nu unina "*Jawa Kowék dagang Apu, datang poék teu diaku*". Ieu geuhgeuyan téh lantaran loba "bedoler" datangna ka Bandung kapeutingan. Boa boa pedah naék spur "Si Kuik" kawasna mah, anu ngadided majuna jeung loba eureunna téa. Sadatangna ka Bandung, tuluy baé muka lembur, arimah-imah, nya katelah wé babakan Surabaya.

Masih cék Haryoto, aya talajak sosial anu unik sabudeureun kota Bandung harita. Bawirasa ayeuna ogé masih dipaké. Nyaéta sebutan 'dayeuh'. Dayeuh téh mangrupa istilah anu populér pikeun ngarujuk kota Bandung. Jadi nyaba ka 'dayeuh' maksudna indit ka Bandung.

Ari *setting kultural* nyaéta ngurung kana ngaran tempat nu dipatalikeun jeung unsur-unsur gagasan atawa ide saperti: aspék mitologi, folklore, sistem kapercayaan masarakatna. jsb. Najan dina émprona mah dalit jeung seting sosial. Saupama ngajujut ngaran tempat, teu kakobet ku cara boh *setting fisik*, boh *setting sosial* nya tarékah pamungkas téh maké *setting kultural*. Lamun loba ngaran tempat/kota di tatar Sunda nu teu bisa dijujut maké perspektif fisik, nya wayahna kudu dibantuan ku mitologi, folklore jeung sistem kapercayaan. Majaléngka pan ngaitna téh jeung mitologi Nyi Rambut Kasih, Bandung nyantélna jeung carita légenda Sangkuriang, Sumedang jeung étimologi *Insun Medal* jsté. Réa kénéh ungkabeun mah saperti Tanjakan Sahrudin? Dago Jawa? Selagedang? Gado Bangkok? Curug Pangantén?

Gunung Tampomas? Gunung Galunggung? jrrd. Lebah dieu perlu metakeun jampé pamaké téh. Dina nyukcruk ngaran tempat, informasina téh biasana nyamuni disatukangeun budaya nu jadi bagian integral tina kahirupan masarakatna.

Nyukcruk sarsilah ngaran *Plumbon*, *Karapyak*, *Palimanan* jste. mun kurang-kurangna urang apal kana kasangtukang budaya, tangtu bakal lebeng, bakal poékkeun. Nya cara maluruhna, kahiji ku jalan mesék éta kecap sacara *étimologis*, nu kadua dipatalikeun jeung aspék sosial budaya jaman harita ngeunaan éta tempat, saperti conto kasus *Tanjakan Émén* di luhur.

Geura urang pesék, upamana *Palimanan*. Naon sababna bet dingaranan Palimanan? Singhoréng aya sasakalana. Kecap palimanan téh sacara *étimologis* asal kecap tina *liman* (Kawi) nu hartina gajah, dibéré rarangkén barung (konfiks) pa-an nu hartina tempat. Sabada dirarangkénan éta kecap ngandung harti tempat nu dicicingan ku gajah. Ceuk légégna mah komplék gajah.

Naha maké aya gajah di éta tempat? Demi kota Palimanan, aya di daérah bawahan karajaan Cirebon (Sultan Cirebon). Ari Sultan téh nya raja téa. Demi nu jadi raja harita, (patalina jeung kontéks sosiokultural mitis-magis) boga anggapan yén miara gajah (*satwa kalangenan*) mangrupa salahsahiji kasaktén anu gedé pisan pangaruhna kana kalungguhan jeung komara éta raja. Nurutkeun B. Anderson dina seuhseuhanana tradisi pikiran politik Jawa (Sunda) kacida muhit jeung mentingkeunana kana kamampuh museurkeun kasaktén. Tah lebah miara satwa di lingkungan karaton/karajaan, dianggap bisa népakeun karakter nu sarua ka raja. Mawat gajah (salaku mitos) dipercaya bisa ngalambangkeun kaagungan jeung kagagahan, kakuatan sarta kasaktén éta raja atawa sultan.

Tina pedaran di luhur, katitén yén ngaran-ngaran pilemburan husus di Tatar Sunda teu sagawayah. Unggal ngaran tempat téh ngabogaan kasangtukang kasajarahana (sasakala) nu patali jeung *setting fisik*, *setting sosial* jeung *setting kultural*. Nya kekecapan karuhun urang yén *lembur matuh*, *dayeuh maneuh banjar karang pamidangan* téh ninggang dina kekecekrék. ***

Tina Cupumanik No. 17/2004